

³³ Ibid. – S.62.³⁴ Про перебування Федора Кориатовича на Закарпатті див.: *Петров А.* О подложности грамоты князя Феодора Кориатовича 1360 г. // Материалы для истории Угорской Руси. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.III. – С.3–5. За А.Петровим, разом із Федором до угорського королівства «переселилися брат його, князь Василь (рідний брат, чи близький родич, стверджувати не беремося), і князівський родич (?) Станіслав, син Іоанна, Іоанн, Петро, Георгій та Богдан».³⁵ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. – S.186.³⁶ Ibid. – S.185, przyp.855 (тут наведено цитату з праці Йоана Міхалауя: «*Illustris principis domini Theodori ducis Podolie, avunculi nostri carissimi et fidelis*» («Преславний достойний володар Федір, князь Поділля, наш дорогий і вірний дядько»)).³⁷ *Уляницький В.* Материали для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XV вв. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1887. – Кн.3. – №19. – С.16.³⁸ CEV. – №CXXXVI. – S.43.³⁹ *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola. – S.173–174. Перести: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. – №56–57.⁴⁰ Ibid. – S.173. Перести: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. – №58.⁴¹ *Kurtyka J.* Odrodzone królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań. – Kraków, 2001. – S.44.⁴² *Czamańska I.* Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – S.61–62.

The article examines the events of the second half of the 14th century when the Koriatovych brothers acquired the territory of Podillia during the 40s, and consequently have turned from the autonomous princes into the vassals of two kings. Having accepted the supremacy of the Polish king Kazimierz III in the mid-60s, they remained loyal to the king until his death in 1370. Prince Władysław of Opole's governance over the Rus' lands and the military campaign of King Louis the Hungarian in 1377 led to the brothers' adoption of the new patron. The brothers' loyalty to the oath cost them a territory of Podillia principality which they lost in 1394.

П.М.Сас*

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (1620 р.)

У статті розглянуто питання хронології та конкретно-історичних обставин висвячення 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном православних церковних архієреїв Київської митрополії. Встановлено, що ця подія, якій 2010 р. виповнюється 390 років, відбулася у часовому проміжку між 25 серпня і 10 вересня (15 серпня і 31 серпня за ст.ст.) 1620 р.

Історичні джерела, що проливають світло на відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархічної структури Київської митрополії, доволі фрагментарні та неповні. Не дивно, що їх тлумачення дослідниками породило чимало суперечливих історіографічних версій. Водночас деякі з гіпотез в історичній літературі набули значення незаперечних істин. Як видається, із метою об'єктивного й, наскільки це можливо, повного висвітлення святительської місії патріарха Феофана в Україні потрібно ретельно вивчити доступні на сьогодні дослідникам джерела, особливу увагу звернувши на ступінь їх достовірності, а також реальний історичний контекст.

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Напередодні відновлення ієрархії православної церкви

За два місяці, які минули після приїзду у березні 1620 р. патріарха Феофана до Києва, організаційно зміцнилися братства, політично згуртувалися учасники руху за конфесійну свободу православних. Активізації цих процесів послужила діяльність Феофана, який, окрім Київського братства, протягом травня – жовтня видав свої грамоти православним братським організаціям у Могилеві, Слуцьку, Луцьку, Львові, Рогатині, Мінську та Перемишлі¹. Водночас у церковних і світських колах, близьких до Іова (Івана) Борецького, який був першим ректором Київської братської школи, а 1619 р., прийнявши чернечий постриг під ім'ям Іова, став ігуменом Київського Свято-Михайлівського монастиря, від патріарха східної церкви чекали значно більшого, аніж видання «братських» грамот. Адже основним питанням для них було – умовити Феофана висвятити православного митрополита та єпископів.

Серед світських осіб, які мали вагоме слово в нарадах і дискусіях православних, присвячених конфесійним проблемам, ключовою постаттю був гетьман П.Сагайдачний. Змальовуючи його активну проправославну політичну позицію як до 1620 р., так і під час приїзду в Україну єрусалимського патріарха, К.Сакович писав:

«Лечъ я до своего ся Гетмана вертаю
 Петра Конашевича, и въ немъ залецаю,
 При мензствѣ, Вѣру его, въ которой статечне
 Трвалъ, заставляючи ся заню досыть сердечне.
 И завше зъ своимъ Войскомъ Кроля Пана просилъ,
 Абы Вѣру нашу Святую успокоилъ.
 Офѣрючися му тымъ хентнѣй Служити,
 Кгдыбы рачилъ Релію нашу успокоити...
 А кгда тую прозьбу Кроль зъ Сенатомъ откладалъ:
 Тымъ часомъ Патріарха вчасне къ намъ завиталъ,
 Зъ Землѣ Святой Мѣста Іерусалима:
 Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ Правдивая Вѣра.
 Которого тотъ Гетманъ зъ Войскомъ наведивши
 Въ Кіевѣ, и поклонъ му достойный отдавши
 Съ Православными, почалъ Раду въ томъ чинити:
 Жебы могли Пастырей Православныхъ мѣти
 Въ Церкви своей, на мѣстцахъ Владыковъ Унѣтовъ,
 Которыхъ маєтъ Народъ нашъ за Езуитовъ:
 Кгдыжъ Унѣяти зъ ними единомудрствуютъ,
 Всѣхъ подбити подъ владзу Папѣ, усилиють.
 Обравши теды згодне всѣ, зъ Людей Духовныхъ,
 Честныхъ Мужей, и въ Писмѣ бѣглыхъ, Особъ годныхъ:
 Патріарсѣ Святому ихъ презентовали,
 О Посвяченя ихъ на Владыцтва, жадали»².

Отже, за панегіричним звеличенням П.Сагайдачного – ревного поборника «віри нашої святої», у наведених вище рядках простежується також політична конкретика тогочасних подій. Ідеться, зокрема, про відмову «короля з сенатом» задовольнити конфесійні вимоги православних, що для К.Саковича фактично було аргументом для виправдання відновлення ієрархії православної церкви без погодження з урядом. У цьому разі йдеться про творче пере-

осмислення автором «Віршів на жалісний погреб...» перебігу тривалої сеймової боротьби шляхти, що розпочалася після Берестейської церковної унії 1596 р. Досить ефемерні плоди цієї боротьби були перед очима освічених і політично заангажованих сучасників. Свідченням чого може стати добірка документів, уміщених у праці «*Verificatia niewinności*» М.Смотрицького³.

П.Сагайдачний брав найактивнішу участь у нарадах православних щодо відновлення церковної ієрархії. Слово гетьмана, за яким стояло Військо Запорозьке, було вагомим. Однак єрусалимський патріарх побоювався висвячувати православних архієреїв, адже влада вбачала у ньому потенційного турецького агента. Приміром, коронний гетьман С.Жолкевський уважав, що патріарх Феофан вирушив у подорож до Московії лише заради того, щоби, за вказівкою зі Стамбула, налаштувати тамтешній уряд проти Речі Посполитої. Саме тому він і вирішив добиратися до московської столиці «незвичною дорогою» – «через Орду» (патріарха цілий рік утримував у Бахчисараї кримський хан)⁴. Тобто, за логікою коронного гетьмана, виходило, що такий маршрут є нічим іншим, як «шпигунською стежкою». Викликало підозри С.Жолкевського і те, що патріарх надто довго перебуває у Києві – про це він 23 липня 1620 р. писав київському воєводі. Відтак С.Жолкевський був рішуче налаштований заарештувати Феофана. Проте на заваді цьому стояло козацтво. Коронного гетьмана непокоїв універсал П.Сагайдачного (виданий, очевидно, у березні 1620 р.), в якому йшлося про гарантування безпеки єрусалимського патріарха під час перебування того в Україні. Через це С.Жолкевський вирішив діяти обхідними шляхами, таємно. Найперше, чого він прагнув досягти – приспати пильність як самого патріарха, так і його занадто палких прихильників в Україні. Дізнавшись через своїх вивідувачів, що Феофан збирається приїхати до Львова, С.Жолкевський вирішив тут його й заарештувати, давши щодо цього секретні інструкції королівському комірникові Щ.Почановському (цей шляхтич, за дорученням Сигізмунда III, мав супроводжувати патріарха Феофана територією Речі Посполитої). Коронний гетьман забезпечив Щ.Почановського «чистим універсалом», в якому було спеціально наголошено, що обов'язком для всіх в Україні є виявляти належну пошану єрусалимському патріархові. Автор цього документа, напевне, гадав, що це допоможе йому приховати від православних справжні плани щодо Феофана⁵.

Судячи з усього, королівський комірник узяв «чистий універсал» із рук коронного гетьмана у Жовкві 5 травня 1620 р. – саме цього дня С.Жолкевський видав ще два такі документи, один з яких було адресовано київським міщанам, а другий – волинським і подільським «українним обивателям». В обох цих універсалах йшлося про потребу всіляко сприяти Щ.Почановському під час супроводження Феофана («святого єрусалимського патріарха», «поштивого і благородного чоловіка») дорогами України в напрямку Кам'янця до Хотина⁶.

За свідченням І.Борецького, перший із зазначених універсалів С.Жолкевського (вірогідно, і другий також) привіз до Києва королівський комірник Щ.Почановський⁷. Коли саме з'явився у місті цей офіційний представник уряду, приставлений до патріарха Феофана фактично як політичний наглядач? Відомостей про це у джерелах не збереглося. Утім, час прибуття Щ.Почановського до Києва можна орієнтовно визначити за деякими опосередкованими даними. Як впливає з універсалу С.Жолкевського до київських міщан від 5 травня 1620 р., члени магдебурзького самоврядування міста оперативно поінформували коронного гетьмана про влаштований ними «поштивий прийом» єрусалимського патріарха. Якщо припустити, що ки-

ївські міщани відправили гінця до С.Жолкевського вже наступного дня по прибутті до Києва Феофана, тобто 26 березня, а коронний гетьман зустрівся з ним у Жовкві принаймні 4 травня (адже йому потрібен був час, щоб устигнути до 5 травня видати три універсали і провести секретний інструктаж Щ.Почановського), то це означатиме, що шлях із Києва до Жовкви гонець подолав за 9 днів. Отже, приблизно стільки ж часу потрібно було і Щ.Почановському на цю дорогу у зворотному напрямку. Виїхавши із Жовкви щонайраніше 5 травня з універсалами С.Жолкевського, він 13 травня (можливо, дещо раніше) міг бути у Києві.

Спроби Щ.Почановського переконати патріарха Феофана якнайшвидше вирушити із Києва додому успіху не мали. Тим часом запорожці на чолі з П.Сагайдачним наполегливо переконували єрусалимського патріарха висвятити церковних ієрархів. «Щоправда, були й такі, – писав І.Борецький разом з іншими церковними достойниками у «Протестації», – котрі святого патріарха відраджували через те, що нині на нас насуваються небезпеки. Однак люди рицарські та гарячі духом його святобливості сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби твоя святобливість руському народові митрополита та єпископів не висвятив і не зоставив, особливо [тепер], заставши нас переслідуваних і без пастирів. І гляди [мовили], аби тебе часом який лютий звір не забив на цій дорозі, мандрівці заради Христа, як того чоловіка Божого, посланого до короля Єроваама»⁸.

Отже, політично активні запорозькі провідники, які входили до радикального крила руху за конфесійну свободу православних, наполегливо і відверто нагадували патріархові Феофану про його пастирський обов'язок. У творі І.Борецького зміст їх розмови відобразився, звісно, в адаптованій до стилістики церковно-релігійних текстів формі. На це вказує вжита в наведеному уривку «Протестації» біблійна алюзія: відсилання до притчі про «чоловіка Божого», який не зміг виконати Господнього веління, давши збити себе на манівці, через що і став жертвою лева (3-тя Царств 13: 1–28). Однак навіть у такому пом'якшеному літературною обробкою І.Борецького записі діалогу, в якому взяли участь представники запорожців, проступає гарячий дух їхніх спонукань патріарха Феофана до святительського чину. Безкомпромісна і рішуча позиція представників козацтва не залишала йому жодного морального виправдання за власну слабкодухість.

Актуальні політичні позиції Війська Запорозького щодо православного конфесійного питання та способів його вирішення не змінилися після того, як П.Сагайдачного скинули з гетьманства (приблизно 9 липня 1620 р.) і до влади прийшов Я.Бородавка. У той час патріарх Феофан не припиняв видавати свої акти, що підтверджує текст його грамоти від 13 (23) серпня 1620 р. до православних (встановити точну адміністративно-територіальну націленість цього документа на конкретних вірян немає можливості) із закликом обирати кандидата, що гідний єпископського сану⁹. Уже перший публікатор грамоти, С.Голубев, зазначав, що єрусалимський патріарх міг розіслати кілька подібних документів до православних, переконуючи їх «без вагання обирати зі свого середовища гідних людей для посвячення їх в єпископський сан». Причому, історик наголошував, що Феофан «не наважувався відкрито висвячувати ієрархів», відтак таємне висвячення розпочалося 6 жовтня¹⁰. В історіографії існує думка, що документ, про який ідеться, «насправді не конкретизував намірів патріарха висвятити єпископа саме під час свого перебування в Україні»¹¹.

Є підстави для висновку, що грамотою до православних від 13 (23) серпня 1620 р. єрусалимський патріарх насправді засвідчив свою рішучість висвятити церковних ієрархів. Адже, по-перше, він, як авторитетний ієрарх східної церкви, мав бути послідовним у своїх діях, і, закликавши вірних обирати кандидата в єпископи, повинен був його висвятити принаймні з моральних міркувань, не залишаючи православних сам на сам зі своїм вибором. По-друге, упродовж дуже стислого – дещо більшого, ніж двотижневий – терміну (після 23 серпня) патріарх Феофан таки провів висвячення в архієрейський сан, чого від нього й чекали православні (детальніше про це йтиметься нижче).

З огляду на зазначені обставини вельми вірогідно, що документи, подібні до патріаршої грамоти від 13 (23) серпня, було розіслано у головні центри дієцезій Київської митрополії – Володимир, Берестя, Луцьк, Острог, Перемишль, Самбір та інші міста, які традиційно виконували функції єпископських столиць. Що ж до грамоти патріарха Феофана, яку розглядаємо, то у ній наголошувалося, що ініціатива обрання та висвячення архієреїв цілком узгоджується з церковними правилами і канонами. Відтак єрусалимський патріарх розцінював як «спасенну» позицію православних, котрі підтримують справу відновлення церковної ієрархії. Переконаував їх «зміцнитися у вірі» й попри всі застороги та заборони світської влади рішуче прямувати до поставленої мети. Підбадьорював тих, до кого звертався, що, пройшовши тернистим шляхом переслідувань за віру, вони будуть утішені чудовими плодами благої і богоугодної справи: «Да изберете себѣ епископа, апостоломъ и правилау законеннаго, ему жъ престолъ и наслѣдіе, яко въ древнемъ завѣтѣ левитомъ, да будетъ Богъ, и ваша любовь и щедротная рука. Повеленій же и запрещеній міра не боящися, якоже нѣкогда родители Моисеевы не бояшеса повеленія Фараонова... Плодъ убо гоненія и бѣдъ суть епископы и учителя благие и житіе Богу угодное»¹².

Ця патріарша грамота не була, як може здатися на перший погляд, бунтарським маніфестом, котрий закликав народ на барикади релігійної війни. Хоча б через те, що документ, формально адресований широкому православному загалові, насправді був призначений для досить вузького кола втаємничених. У будь-якому разі особи, які режисировали справу відновлення церковної ієрархії, не могли бути зацікавленими у всенародному розголошенні патріаршої грамоти. Від цього їх мало стримувати побоювання, що зміст зазначеного та подібних документів передчасно стане відомим урядовим колам і, відповідно, святительську місію патріарха Феофана в Україні буде зірвано.

Водночас упадає у вічі, що патріарша грамота з'явилася за два дні до храмового свята, яке широко відзначали у Києво-Печерському монастирі – Успіння Пресвятої Богородиці (у той час припало на 15 серпня за ст.ст., або 25 серпня за н.ст.). За традицією, до монастиря звідусіль прибувало багато прочан, деяким з яких довелося подолати неблизький шлях. Наприклад, один православний міщанин-братчик прийшов до Києва із далекого Вільно (за що пізніше постраждав: за фальшивим звинуваченням у державній зраді віленський магістратський суд засудив його до ув'язнення)¹³. У Києві у цей час спостерігався великий наплив православної шляхти і духовництва. Судячи з усього, представників цих обох «благородних станів» було ознайомлено з грамотою єрусалимського патріарха, адже для організаторів відновлення вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії важливо було заручитися насамперед публічною підтримкою шляхетства східного обряду, що створило б конче необхідне для запланованого святительського чину патріарха Феофана політичне легітимаційне тло. Православна шляхта, а також

духівництво, які зібралися у Києві на Успення, з ентузіазмом підтримали ідею відновлення Феофаном церковної ієрархії, виступивши з відповідним зверненням до нього¹⁴. Відтак єрусалимський патріарх отримав вагомий формальний привід для того, аби розпочати висвячення митрополита та єпископів.

У полоні історіографічних стереотипів: коли й де відбулася хіротонія?

У вітчизняній історіографії здавна існував інтерес до питання про відновлення патріархом Феофаном вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії. Попри це, ані історики старої генерації, ані сучасні українські дослідники так і не дали вичерпної й однозначної відповіді щодо часових меж та місця висвячення православних архієреїв. Приміром, М.Грушевський визначав часову послідовність хіротоній на основі даних літопису Густинського монастиря. Тож він уважав, що 1620 р. у Києві спочатку було висвячено на перемишльського єпископа ігумена Києво-Братського монастиря Ісаю Копинського, за кілька днів – на київського митрополита Іова Борецького, після цього – Мелетія Смотрицького. На думку історика, поза межами Києва висвячення пройшли три особи: у Трахтемирівському монастирі на єпископа володимирського – Єзекіїл Курцевич, у Білій Церкві на єпископа луцького – ігумен Чернчицького монастиря Ісакій Борискович, а на початку лютого 1621 р. у Животові, що на Брацлавщині, на єпископа холмського – ігумен Милецького монастиря Паїсій Іполитович. Про грецького єпископа Аврамія, поставленого «пінським владикою», М.Грушевський згадував загально, без жодних хронологічних уточнень. Причому він припускав, що висвячення І.Копинського відбулося не 6 жовтня, І.Борецького – не 9 жовтня, М.Смотрицького – не через вісім тижнів по цьому, як стверджувалося у літописі Густинського монастиря, а дещо раніше, а саме напередодні завершення 7 жовтня Цецорської битви¹⁵. Аналогічну думку ще до М.Грушевського висловив П.Жукович¹⁶.

Така часова схема висвячень православних архієреїв досить популярна у вітчизняній історіографії. Приміром, на основі фактажу літопису Густинського монастиря стверджується, що висвячення І.Борецького та І.Копинського відбулося на початку жовтня 1620 р., тоді, як заповнення решти вакантних єпископських кафедр – «згодом»¹⁷. Певними варіаціями зазначеної історіографічної схеми є твердження, згідно з якими висвячення митрополита і шістьох єпископів припало на жовтень 1620 р.¹⁸, або ж воно відбулося як того місяця, так і «пізніше»¹⁹. Деякі дослідники воліють не наводити конкретних дат, однак по суті приймають порядок висвячень, що його дотримувався М.Грушевський²⁰. Автори окремих праць по окресленні загального політичного тла, вельми сприятливого для боротьби православних за інтереси своєї церкви (поразка військ Речі Посполитої під Цецорою), пишуть про відновлення православної церковної ієрархії у державі «восени цього ж 1620 року»²¹. У спеціальній літературі можна зустріти однозначні твердження, що висвячення ієрархів розпочалося після цецорського розгрому, що створив для цього акту «зручний політичний момент, коли годі було чекати покарання від польського уряду»²². Схожі твердження побутують і в польській історіографії²³.

Ще одна історіографічна версія відносить згадану подію до кінця 1620 – початку 1621 рр.²⁴ Окремі автори, поряд із загальними судженнями про

відновлення православної церковної ієрархії у 1620–1621 рр., наводять і конкретні дати (або ж зазначають місяць) деяких хіротоній патріарха Феофана. Причому стверджується, що І.Борецький став київським митрополитом 9 жовтня, М.Смотрицький полоцьким архієпископом – у жовтні 1620 р., Єзекіїл Йосип Курцевич-Коріатович – володимирсько-берестейським єпископом і «протронієм митрополії Київської та Галицької» – у січні 1621 р.²⁵

Як можна переконатися, висвітлення вітчизняною історіографією питання про час відновлення патріархом Феофаном вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії характеризується мозаїчністю суджень та припущень. Простежується значний вплив на істориків тлумачної версії цієї події, що властива літопису Густинського монастиря²⁶. Примітно, що від часу опублікування цієї історіографічної пам'ятки О.Бодянським у 1848 р. мало хто з дослідників висловлював сумніви щодо наявної у ній хронології висвячень. До таких належав, зокрема, о. Макарій, який звернув увагу на те, що у літописі Густинського монастиря неправильно вказано рік перебування патріарха Феофана у Києві, а саме 1621 р. замість 1620 р.²⁷ П.Жукович зауважував, що свідчення цього «порівняно пізнього і не в усьому точного» літопису про перші хіротонії, насамперед І.Борецького та М.Смотрицького, не узгоджуються з іншими джерелами (власне, даними, наявними у творах «Iustificacia niewinności» та «Verificatia niewinności»)²⁸.

Отже, докладніше розглянемо повідомлення літопису Густинського монастиря про висвячення єрусалимським патріархом православних архієреїв. Насамперед потрібно зазначити, що дати у цій пам'ятці подано за старим стилем і позначено кириличними літерами. За твердженням автора літопису, патріарх Феофан прибув до Києва *ахѣа*, тобто 1621 р. І пробув він у місті замалим не цілий рік («Бяше же сѣшій патриархъ во сѣмъ градѣ Киевѣ мало нѣчто отъ годища року *ахѣа*»)²⁹. Тобто, у цьому разі приїзд Феофана датовано на рік пізніше, аніж насправді (на що слушно звернув увагу о. Макарій).

Київські висвячення єрусалимського патріарха у літописі представлено за такою схемою. Першим було висвячено 6 жовтня, у четвер, ігумена київського Межигірського монастиря Ісаю Копинського на перемишльське єпископство; другим – 9 жовтня, у неділю, ігумена Київського Свято-Михайлівського монастиря Іова Борецького на Київську митрополію; третім – через вісім тижнів «єпископом» став Мелетій Смотрицький. Причому виходило, що всі висвячення відбулися *ахѣв*³⁰, тобто 1622 р.!

Можна з певністю стверджувати, що тут ідеться не про довільну описку автора літопису Густинського монастиря, а його цілком продумані хронологічні викладки. По-перше, ще в одному місці свого твору він стверджував, що І.Копинський став єпископом 1622 р. («сему же дѣланіе быст во сѣомъ градѣ киевѣ в братствѣ црѣви сѣыхъ бѣоявленій, в року *ахѣв*»)³¹. По-друге, у 1622 р. день 6 жовтня справді припадав на четвер, а 9 жовтня – на неділю, тоді, як, приміром, у 1620 р. – відповідно, на вівторок і п'ятницю. Звідси напрашується висновок, що вміння визначати дати пасхалій дуже допомогло авторові літопису Густинського монастиря. Він легко вираховував, на який день тижня припадало те чи інше число місяця. Через це йому було неважко встановити потрібні йому «точні» дати хіротоній І.Копинського та І.Борецького, навівши для більшої переконливості також і дні тижня цих подій. Штучність таких калькуляцій, зроблених літописцем зі зміщенням порівняно з реальними датами рівно у два роки, цілком очевидна. Якщо вірити йому, то М.Смотрицького було висвячено у Києві 3 грудня 1622 р., тобто через вісім тижнів після перших двох висвячень. Причому при хіротонії

М.Смотрицького нібито сталося знамення – у нього випало з рук Євангеліє. Згідно з пророцтвом єрусалимського патріарха, що не забарилося з'явитися у літописі, це провіщало відступництво ієрарха від православ'я («не долго сему со вами быти, вскорѣ бо будетъ зѣло велий противникъ цркви хрѣй восточного православія. Тако событсѣ во недолземъ временѣ»)³². Незважно переконатися, що цей літописний пасаж являє собою вочевидь тенденційну розумову конструкцію, адже автор твору відверто продемонстрував намір відокремити на власний розсуд «добрих овечок» від «злих козлищ», власне, відмежувати своєрідною хронологічною перегородкою у вісім тижнів висвячення «блаженних» І.Копинського та І.Борецького від хіротонії майбутнього «противника церкви Христової східного православ'я» М.Смотрицького.

Подальше висвячення Феофаном ще трьох церковних ієрархів у літописі зображене як всенародне урочисте церемоніальне дійство. Разом із патріархом дорогами України з Києва рушили представники духовництва, безліч мирян, тисячі запорожців на чолі з гетьманом П.Сагайдачним (дарма, що насправді той помер ще навесні 1622 р.). Єрусалимський патріарх у супроводі велелюдної процесії насамперед завітав до Трахтемирівського монастиря. Там він поставив на володимирське і берестейське єпископство Є.Курцевича. Після цього юрба «шляхецкого и духовного рода» та 3-тисячне козацьке військо (яким і надалі – через помилку автора літопису – продовжував командувати гетьман П.Сагайдачний) дісталися Білої Церкви, де Феофан висвятив на луцьке та острозьке єпископство І.Борисковича. Нарешті, патріарх зі своїми численними супутниками «дуже лютої зими» (вочевидь, 1623 р.) опинився у Животіві – тут він поставив на холмське єпископство Паїсія Іполитовича³³.

Отже, згідно з літописом Густинського монастиря, єрусалимський патріарх прибув в Україну наприкінці 1621 р. У Києві, за твердженням літописця, він провів замалим не рік, останнє висвячення у місті здійснив 3 (13) грудня 1622 р. і покинув українські землі в перші місяці 1623 р. Розглянемо ще деякі повідомлення цього джерела, достовірність яких також безсумнівна. Ідеться насамперед про те місце літопису, де яскраво описано шлях Феофана від згаданого монастиря до Києва у супроводі почесного ескорту запорожців на чолі з гетьманом П.Сагайдачним. За словами літописця, у той час патріарх прибув до Густинського монастиря з Московії, «от Путивля, опочиваше в сей сѣй обители, мнѣстру густынскомъ, и блѣгословеніе свое пастырское гроба гдѣня в тоє время далъ мѣстцу тому сѣтому, и отсюду идѣше сѣйшый патриархъ во сѣй град киевъ, провождаху бо его множество воинъ козаковъ, гетманъ сагайдачный петръ, мужъ зѣло воинствен бѣше и страшенъ бѣ врагомъ всѣмъ; и поставиша сѣйшаго отца патриарху во братѣ цркви сѣихъ блѣявлений, средѣ града киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою, тако сѣйшого отца и пастыря овцы словесныи от волковъ противныхъ стережаху»³⁴.

У наведеному уривку досить помітно особливий ідейний підтекст подорожі єрусалимського патріарха на відтинку від Густинського монастиря до Києва, а саме – його шлях пролягав від святого місця до святого міста. Примітно, що у літописі «святими» не названо ані Трахтемирівський монастир, ані Білу Церкву та Животів, де відбувалося, як стверджував його автор, рукопокладення в єпископський сан Є.Курцевича, І.Борисковича та П.Іполитовича. На цьому тлі контрастніше окреслюється явно цілеспрямоване прагнення автора твору наголосити на святості Густинського монастиря та Києва, об'єднавши їх в одну сакральну вісь. Відтак це означало возвеличення Густинської обителі як визначного православного осередку. Реноме

святості монастиря якнайкраще підтверджувала і розповідь про прибуття до нього грізного гетьмана П.Сагайдачного із запорожцями, яким належало виконати особливу місію та почесний обов'язок православних воїнів, супроводжуючи патріарха Феофана від цього священного місця до іншого вмістища святості – Києва.

Чи свідчить ця обставина про легендарність літописного повідомлення, що його розглядаємо? Слід зазначити, що унікальну оповідь літописця про супроводження козаками П.Сагайдачного єрусалимського патріарха від Густинського монастиря до Києва не підтверджують достатньо надійні джерела, а саме «Вірші на жалісний погреб...» К.Саковича. Добре поінформований автор цього твору зазначав, що по прибутті Феофана з Московії в Україну гетьман П.Сагайдачний та його козаки зустрілися з ним у Києві («Которого тотъ Гетманъ з Войскомъ наведивши / В Кіевѣ, и поклонъ му достойный отдавши / С Православными, почал Раду въ томъ чинити»).

Отже, під час зустрічі у Києві з патріархом Феофаном П.Сагайдачний та запорожці віддали йому «достойний уклін». Звісно, що тут ідеться про першу офіційну зустріч козаків з єрусалимським патріархом. Адже якщо б вони зустріли його в Густинському монастирі, то, безперечно, уже там засвідчили б йому належну шану. Відтак не було б потреби у повторній публічній церемонії зустрічі запорожців із патріархом Феофаном у Києві.

Згідно з наявною у творі М.Смотрицького «*Verificatio niewinności*» інформацією, під час першої зустрічі запорозького гетьмана та кількох тисяч козаків з єрусалимським предстоятелем П.Сагайдачний від імені Війська Запорозького попросив та отримав від нього відпущення гріхів за пролиття козаками християнської крові під час походу на Москву 1618 р.³⁵ Тим часом у літописі Густинського монастиря це питання витлумачене по-іншому. Стверджувалося, що не П.Сагайдачний звернувся до патріарха з проханням про відпущення гріхів, а сам він почав напучувати козаків більше не ходити війною на Московію. Причому патріарх Феофан зробив це вже покидаючи українську землю: «Увѣщавая ихъ, дабы от того времени не ходили на москву на родъ хрѣтіанскій бранію. Рече имъ: аще презрите мое прошеніе, истребить вас бгѣ, но не держайте сея злости творити вѣрнымъ хрѣтіаномъ; они же обѣщавася, но несохраниша сего, яко же обѣщали бяху»³⁶.

Неважко переконатися, що літописець переймався головно тим, щоб укласти в уста патріарха повчання з виразним політичним підтекстом. Історична ж основа наведеного вище повідомлення видається сумнівною. Окрім того, що автор літопису переплутав час від'їзду патріарха Феофана з України, він стверджував, що єрусалимського предстоятеля до молдавського кордону супроводжував гетьман (насправді полковник) П.Сагайдачний.

Часові реалії та дійові особи висвячень

Єрусалимський патріарх узявся до хіротонії, вірогідно, після відзначення свята Успіння Богородиці у Києво-Печерському монастирі. Невідомо, коли саме розпочалося і скільки днів тривало висвячення митрополита та єпископів. Водночас можна з певністю стверджувати, що до 10 вересня (31 серпня за ст.ст.) 1620 р. було хіротонізовано митрополита і п'ятьох єпископів. Очевидно, тоді ж на одну з єпископських кафедр призначено й грецького стагонського єпископа Аврамія.

Про це однозначно свідчить грамота патріарха Феофана, адресована до всіх православних Речі Посполитої. У кінцевому протоколі цього документа

про місце і час його видання зазначено: «Данѣ въ Кіевѣ, лѣта отъ созданія міра 7128, а отъ воплощенія единороднаго Сына Божія лѣта 1620, индикта 3»³⁷. Отже, якщо зробити поправку на наведений у датуванні індикт, то стане зрозумілим, що найпізніше ця грамота могла бути видана 31 серпня (з 1 вересня розпочинався новий рік індиктового циклу). Досі історики чомусь ігнорували цю обставину, що спричиняло хибні тлумачення як датування, так і змісту згаданого документа³⁸.

Отже, відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської православної церкви відбулося, як можна судити, у часовому проміжку 25 серпня – 10 вересня (15 серпня – 31 серпня за ст.ст.) 1620 р. Цей висновок спирається на свідчення грамоти патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої. Збереглися також деякі інші джерела, які містять схожі хронологічні вказівки щодо висвячення єрусалимським патріархом церковних архієреїв. Ідеться про повідомлення невідомого автора літописних записів за 1620 р., що були зроблені «за гарячими слідами» святительської місії Феофана. Пізніше ці записи ввійшли до літописного збірника «Літописці Волині та України». Згідно з ними, «в том же року мѣа септеврія ̑ [3] дня, отежчаючи с Кієва Стѣйший Патріархъ положил клятву на рудского, Митрополита Кієвского, который был под унѣю Костела римского. А вмѣсто его поставилъ и посыл на Митрополию Кієвскую члѣка годного и честного именем Іова Борецкого, у писмѣ словенском и грецкомъ, и латинском ученого, и з ним чотырох епископовъ на розныи мѣста. Мелетія Смотрицкого на епископство Полоцкое. Ісаію Копинского, инока сѣобливого, монастыря Печерского, на епископство Премыслское. Паисія Ипполитовича на епископство холмское и белзкое. Іосифа Курцовича на епископство володимѣрское»³⁹.

Як бачимо, автор цього літописного запису зазначив про те, що патріарх Феофан здійснив висвячення архієреїв, «від'їжджаючи з Києва», одночасно з проголошенням анафеми уніатському київському митрополитові Йосифу Веляміну Рутському. Утім, подані у цьому джерелі хронологічні вказівки дещо двозначні: з одного боку, 3 (13) вересня можна сприйняти як дату від'їзду Феофана з Києва, так і проведеного ним висвячення, а, з іншого, тільки як від'їзд патріарха з міста, напередодні якого він відновив вищу ієрархію православної церкви. Саме останній варіант прочитання цього джерела видається найбільш вірогідним, адже висвячення архієреїв вочевидь не було одномоментним, здійсненим упродовж дня, актом, після чого Феофан рушив у дорогу. Насправді висвячення у церкві Києво-Братського монастиря відбувалося затемна (детальніше про це йтиметься нижче), відповідно, від'їзд того дня з Києва явно був неможливий. Загалом автор літописних записів про події у Києві 1620 р. не мав жодного сумніву, що відновлення православної церковної ієрархії відбулося наприкінці перебування у місті патріарха Феофана, який затримався у ньому на все літо («былъ у Кіевѣ през часъ немалый, през все лѣто»)⁴⁰.

Отже, наведена згаданим автором інформація про висвячення архієреїв загалом підтверджує хронологію відновлення православної церковної ієрархії, що впливає з патріаршої грамоти, датованої 1620 р., третім індиктом. Цей висновок не можуть заперечити деякі відмінності між джерелами, як-от: на відміну від грамоти патріарха Феофана, у літописному записі невідомого автора немає згадки про єпископа луцького та острозького Ісакія, а титули більшості нововисвячених єпископів подано неповно⁴¹. Такі розбіжності могли спричинити як особливості авторського стилю того, хто робив літописні записи, так і, напевно, труднощі з відтворенням повної картини подій через якийсь час після від'їзду патріарха Феофана з Києва.

Є також непрямі свідчення джерел, що вказують на факт відновлення православної церковної ієрархії до 10 вересня. На особливу увагу щодо цього заслуговує «Iustificacia niewinności». Автор цього твору М.Смотрицький наголошував, що після висвячення митрополита та єпископів єрусалимський патріарх пробув на території Речі Посполитої «близько півроку»⁴². Орієнтуючись на це повідомлення, зробимо елементарний підрахунок. Отже, якщо патріарх Феофан завершив хіротонії до 10 вересня 1620 р., а залишив межі України десь наприкінці лютого 1621 р.*, то часовий проміжок між цими подіями становитиме близько п'яти місяців і двадцяти днів. Тобто, отриманий нами результат підрахунку цілком підтверджується повідомленням М.Смотрицького (у творі «Iustificacia niewinności» він виступав від імені митрополита І.Борецького та всіх православних єпископів) про приблизно піврічний термін перебування Феофана в Україні по висвяченні ним православних архієреїв.

Деякі відомості про святительську місію єрусалимського предстоятеля в Україні М.Смотрицький навів у книзі «Verificatia niewinności». Ідеться про те місце цієї праці, де автор спростовував уїдливі закиди опонентів новопоставлених православних ієрархів, що були спрямовані насамперед проти нього самого та І.Борецького, і зводилися до того, що висвячення є ганебним, оскільки воно відбулося «у такий тяжкий для Вітчизни час», тобто після цесарської катастрофи початку жовтня 1620 р. Відповідаючи на звинувачення, М.Смотрицький категорично стверджував, що хіротонії відбулися «раніше, ніж те сталося»⁴³, тобто до нещасливої битви.

Нарешті, привертають до себе увагу деякі документи, що пов'язані з роботою вального сейму у Варшаві, який розпочався 3 листопада 1620 р. На одному із сеймових засідань маршалок зачитав листа членів православного Віленського братства, зверненого до короля. Віленські братчики офіційно «представляли» («praesentowaliśmu») вищій владі новопоставлених православних ієрархів, а також клопоталися про «надання їм бенефіцій, що належать їх сану»⁴⁴. Цього листа вочевидь було написано не пізніше кінця жовтня. Зроблене у ньому представлення висвячених патріархом Феофаном ієрархів, а також пункт про надання належних бенефіцій мали практичний сенс тільки за умови, якщо до відкриття сейму відбулося повне відновлення ієрархії православної церкви. Якщо ж навпаки, то політична ініціатива віленських братчиків була б передчасною та, безумовно, шкідливою, яка, напевно, ускладнила б хіротонію нових єпископів, як і перспективи отримання ними економічних привілеїв від уряду. І справді, чи були такими нерозважливими члени Віленського братства, щоби клопотатися тільки про митрополита та одного єпископа, зовсім не дбаючи ще про п'ять незаповнених вакансій на єпископських кафедрах (схема літопису Густинського монастиря)? Або ж обстоювати інтереси митрополита і двох єпископів, ігноруючи чотири порожні єпископські кафедри (історіографічна схема, прихильники якої базувалися на повідомленнях літопису Густинського монастиря, дещо їх коригуючи)? Відповідь на ці запитання видається очевидною.

Кого персонально і в якій послідовності було висвячено до 10 вересня 1620 р. на православних архієреїв згідно з грамотою патріарха Феофана до

* Від 13 лютого 1621 р. упродовж трьох днів єрусалимський патріарх Феофан гостював у Животові, потім прибув до розташованої на молдавському кордоні Буші, а в березні вже перебував у Молдавії (Шахматов А.А. Предисловие. Ипатьевская летопись, 2-е изд. // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т.2. – С.ХІІІ; Макарий. История русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.264).

всіх православних Речі Посполитої? У цьому документі двічі перелічено новопоставлених церковних ієрархів. Перший перелік висвячень має такий вигляд:

1) На митрополію Київську, Галицьку та всієї Малої Росії – ігумен Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов Борецький	4) На єпископію Володимирську і Берестейську – архімандрит Трахтемирівського монастиря Єзекііл Курцевич
2) На архієпископію Полоцьку та єпископію Вітебську і Мстиславську – ієромонах Мелетій Смотрицький	5) На єпископію Луцьку та Острозьку – ігумен Чернчицького монастиря Ісакій Борискович
3) На єпископію Перемишльську і Самбірську – ігумен Київського Межигірського монастиря Ісая Копинський	6) На єпископію Холмську і Белзьку – посвячено «честнаго и преподобнѣйшаго мужа» Паїсія Іполитовича

Другий перелік нововисвячених православних архієреїв у грамоті Феофана представлено так⁴⁵:

1) Митрополит Київський і Галицький та всієї Росії Іов Борецький	4) Єпископ Перемишльський і Самбірський Ісая
2) Єпископ Володимирський і Берестейський, прототроній митрополії Київської і Галицької Єзекііл Йосип Курцевич	5) Єпископ Луцький і Острозький Ісакій
3) Архієпископ Полоцький, єпископ Вітебський і Мстиславський Мелетій Смотрицький	6) Єпископ Холмський і Белзький Паїсій

Порівнявши обидва списки, можна перекоонатися, що у другому з них титулатуру православних архієреїв представлено з певними змінами і доповненнями, зроблено також спискові перестановки ряду осіб. Вирізнено особливий статус у православній церковній ієрархії Є.Курцевича, якого названо другим після митрополита (компонент титулу «всієї Малої Росії» зредуковано до «всієї Росії») і першим із-поміж решти єпископів. Судячи з того, що в межах одного документа зустрічається така варіативність у ранжируванні осіб, рукопокладених в архієрейський сан, подані Феофаном «штатні розписи» церковної ієрархії вочевидь було зроблено без надто жорсткої прив'язки до реальної черговості здійснених ним висвячень.

Водночас у цих патріарших розписах простежується намір Феофана з урахуванням місцевої традиції визначити актуальну на той час для Київської митрополії ієрархічну ґрадацію архієреїв. Це виявилось у «тасуванні» єпископів, що посідали у його списках другу сходинку після митрополита: М.Смотрицького та «козацького єпископа» Є.Курцевича. При визначенні порядку своїх архієрейських списків єрусалимський патріарх, безперечно, брав до уваги й ієрархію «місництв», що склалася у той час в уніатській церкві (митрополит; архієпископ полоцький; єпископ володимирський; єпископ луцький та острозький; єпископ перемишльський і самбірський; єпископ холмський і белзький; єпископ пінський і туровський)⁴⁶.

Примітно, що поданий у грамоті патріарха Феофана другий перелік новопоставлених православних архієреїв у спрощеному вигляді відтворено в інструкції Війська Запорозького своїм послам до короля (березень 1621 р.). У цьому документі козаки вимагали від Сигізмунда III легалізації висвяче-

них єрусалимським патріархом церковних ієрархів – митрополита та єпископів (владик) – за таким списком⁴⁷:

1) Митрополит Київський і Галицький та всієї Русі (Rusj) Іов Борецький	4) Єпископ Перемишльський Ісая Межигірський
2) Єпископ Володимирський Єзекііл Йосип Курцевич	5) Єпископ Луцький Ісакій Чернчицький
3) Архієпископ Полоцький, [єпископ] Мстиславський і Вітебський Мелетій Смотрицький	6) Єпископ Холмський Паїсій Іполитович

Отже, якщо абстрагуватися від зробленого в наведеному списку усічення назв більшості єпископських кафедр, а також вказівок на ігуменство при іменах деяких єпископів, то цей список дзеркально повторює схему патріарха Феофана. Тобто, запорожці початково орієнтувалися на неї. Вірогідно, вони спеціально поклопоталися, щоби почесне місце було відведене Є.Курцевичу, з яким у козаків склалися особливі відносини.

Ще одним джерелом, що містить важливу інформацію про відновлену православну церковну ієрархію, є протестація від 25 травня 1621 р. Її вніс до київських ґродських книг митрополит І.Борецький. Зробив він це, зокрема, як від свого імені, так і від православних єпископів. Отже, архієреїв, які протестували проти дій верхівки уніатської церкви, подано у цьому документі в такому порядку⁴⁸:

1) Архієпископ*, митрополит усієї Русі Іов Борецький	5) Єпископ Перемишльський і Самбірський Ісая Межигірський
2) Єпископ Володимирський і Берестейський Єзекііл Йосип Курцевич	6) Єпископ Холмський і Белзький Паїсій Іполитович
3) Архієпископ Полоцький, Мстиславський і Вітебський Мелетій Смотрицький	7) Єпископ Пінський і Туровський А...
4) Єпископ Луцький і Острозький Ісакій Чернчицький	

Як бачимо, цей перелік, порівняно з розглянутими вище, є найповнішим – він складається з семи позицій, а його достовірність засвідчена особисто митрополитом при внесенні протестації до ґродських книг. Окрім того, цей перелік відрізняється від фактично ідентичних другого «патріаршого» 1620 р. та «козацького» 1621 р. списків православних архієреїв ще й тим, що в ньому уточнено ранжир деяких єпископів, а саме І.Борисковича поставлено попереду І.Копинського.

Визначений І.Борецьким у такому порядку перелік нововисвячених церковних ієрархів вочевидь відображав розуміння їх реальних (і традицій-

* Після висвячення в архієрейський сан І.Борецький, як правило, титулувався «митрополитом». Водночас у деяких підписаних ним документах фігурував також титул «архієпископ» (Грамота київського митрополита І.Борецького до всіх православних, 15(25).ХП.1621 // *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. Приложения. – С.261; Аполлеіа апології, 1628 // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Відділ стародруків. – R 1743(11). – С.5 зв.).

них) ієрархічних ступенів, що побутувало серед наближених до митрополита владик. На це вказує той факт, що аналогічно впорядкований перелік дієцезій Київської митрополії навів і М.Смотрицький у книзі «*Verificatio niewinności*», умотивовуючи правомірність звершених 1620 р. висвячень православних архієреїв та їх титулування («отець патріарх мусив висвятити руського митрополита до певної дієцезії, яка титулується митрополією Київською і Галицькою та всієї Русі; так само висвячували всіх інших єпископів руської церкви, до певних їхніх дієцезій, які звикли титулуватися на Володимирі і Бересті, на Полоцьку, Вітебську і Мстиславлю, на Луцьку й Острозі, на Перемишлі і Самборі, на Холмі та Белзі, на Пінську і Турові – до цих певних дієцезій, мовлю, висвятити їх мусив»⁴⁹).

Є підстави для висновку, що насправді черговість здійснених патріархом Феофаном хіротоній жорстко не залежала від таких церковних ієрархічних ранжирів. Першим було висвячено в архієрейський сан І.Копинського. Про це можна впевнено судити з так званої настольної грамоти патріарха Феофана Ісаї Копинському (1621 р.). У цьому документі не названо жодного нововисвяченого архієрея серед осіб, причетних до рукопокладення Ісаї (у його висвяченні взяли участь тільки патріарх Феофан, болгарський софійський митрополит Неофіт та грецький стагонський єпископ Аврамій)⁵⁰.

Джерела дають можливість визначити, хто пройшов висвячення в архієрейський сан четвертим. Це був Ісакій Борискович. Відповідні відомості є у настольній грамоті патріарха Феофана Ісакію від 9 лютого (30 січня за ст.ст.) 1621 р., де зазначено, що у поставленні його на єпископство взяли участь митрополит київський Іов Борецький, єпископ володимирський і берестейський Єзекіїл Йосип Курцевич, а також єпископ перемишльський і самбірський Ісає Копинський⁵¹.

Що ж до черговості висвячень решти архієреїв, то про це можна лише здогадуватися. Можливо, після І.Копинського було висвячено І.Борецького. Зберігся лист останнього до московського царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета, датований київським митрополитом у такий спосіб: «В лето бытия мира 7132-го, смотрения же владычня 1624-го, септемвриа 1-го индикта 20-го, митрополитства же смирения моего в начале лета 5-го»⁵². Насамперед зазначимо, що у цьому записі неправильно подано індикт. Насправді 1 вересня 7132 р. від створення світу було початком восьмого, а не неіснуючого двадцятого індікту (прикладом коректного датування з використанням індіктів, тобто запровадженого у Візантії відліку часу за п'ятнадцятилітніми циклами, в якому індикт означав порядкове місце того чи іншого року в межах цього циклу⁵³, може бути лист членів Київського братства від 10 (20) квітня 1625 р. до московського думного дяка Івана Грамотіна: «В лето от создания миру 7133, от воплощения же бога слова 1625-го, индикта 8-го, месяца априля дня 10-го»⁵⁴).

Отже, у листі І.Борецького констатовано, що на момент його написання, тобто 1 вересня за ст.ст., або 10 вересня за н.ст. 1624 р., розпочався п'ятий рік із того часу, як його автор став митрополитом. Тобто, ця подія відбулася напередодні 1 (10) вересня 1620 р. Якщо вона припала б на останню дату, то 1 (10) вересня 1624 р. виповнилося б рівно чотири роки від дня висвячення І.Борецького у сан митрополита й, відповідно, він вочевидь не мав би підстав твердити про початок п'ятого року свого перебування на митрополичій кафедрі.

Після І.Борецького було висвячено на архієрея, судячи з усього, Є.Курцевича, потім – І.Борисковича, М.Смотрицького, П.Іполитовича. Щодо цього слід звернути увагу, що М.Смотрицький та П.Іполитович фі-

гурували в ролі новопоставлених архієреїв у грамоті патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої від 1620 р. Водночас згадок про такий їх статус немає у патріаршій настольній грамоті І.Борисковичу від 1621 р. Звідси напрашується висновок, що їх хіротонія відбулася після висвячення І.Копинського, І.Борецького, Є.Курцевича та І.Борисковича.

Останньою мала б бути заповнена вакансія на пінську й туровську єпископську кафедру. У протестації митрополита І.Борецького та православних єпископів від 25 травня 1621 р. згадано єпископа пінського і туровського, причому без зазначення його імені. В копії документа, якою ми користувалися, замість імені цього єпископа проставлено літеру «А», після якої у рядку зроблено невеликий пропуск. Невідомо, чи переписувач документа не зміг прочитати імені пінсько-туровського єпископа та залишив вільне місце у рядку, щоби після уточнення його записати, чи, можливо, в оригіналі ім'я цього єпископа не зазначалося. Примітно, що в копії цієї протестації, яку опрацював П.Жукович, ім'я єпископа пінського і туровського не назване⁵⁵.

В історіографії побутує думка, що патріарх Феофан, перебуваючи 1621 р. проїздом у Животові*, призначив на пінсько-туровську кафедру грецького стагонського єпископа Аврамія (а також висвятив там в єпископський сан Паїсія Іполитовича)⁵⁶. Щодо такого призначення, тим більше у Животові, є сумніви. Насамперед упадає у вічі, що про пінсько-туровського єпископа немає жодної згадки у березневій 1621 р. посольській інструкції Війська Запорозького своїм послам до короля. Тим часом цей документ містив вимогу до політичного центру Речі Посполитої легалізувати відновлену православну церковну ієрархію. Причому запорожці мали вичерпну інформацію про пастирську діяльність патріарха Феофана на українських землях. Вони невідступно були при єрусалимському предстоятелі аж до того часу, коли він залишив територію України. Через це не має пояснення факт виведення пінсько-туровського єпископа за дужки процесу політичної легітимації, який у березні 1621 р. ініціювали запорозькі козаки, відправивши своїх послів до Сигізмунда III. Видається очевидним, що депутати від Війська Запорозького не могли відбутися до Варшави, не дочекавшись звісток про остаточний від'їзд патріарха Феофана. Водночас у полковника П.Сагайдачного та його козаків, які провели патріарха до молдавського кордону, напевно було цілком достатньо часу, щоби повернутися до гетьмана Я.Бородавки ще до того, як він відправив послів до короля. Адже запорозька посольська інструкція, про яку йдеться, датована березнем 1621 р. «по-старому», тобто за новим стилем щонайраніше – 11 березня (про час завершення місії П.Сагайдачного як супроводжувача патріарха Феофана при поверненні його додому детальніше йтиметься нижче).

Утім, те, в які терміни повернувся до Війська Запорозького козацький підрозділ на чолі з П.Сагайдачним після випровадження єрусалимського патріарха у Молдавію, у цьому разі не має принципового значення. Адже ані П.Сагайдачний, ані підлеглі йому запорожці безперечно нічого не знали про поставлення патріархом Феофаном єпископів у Животові. Із тієї причини, що він там нікого не висвячував і не призначав на єпископства. Про це можна з певністю судити зі зробленого сучасником літописного запису про перебування єрусалимського патріарха у цьому місті. Тут досить детально описано «протокол» животівських відвідин Феофана, водночас у цьому дже-

* Животів (пол. Żywtów) – нині с.Новоживотів на Вінниччині (Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.584).

релі немає жодних натяків на те, що грецький стагонський єпископ Аврамій отримав у цей час пінську і туровську єпископську кафедру, або Паїсій Іполитович був висвячений на холмське і белзьке єпископство. І це при тому, що автор цього літописного запису виявив неабиякий інтерес до святигельської місії патріарха, вирізнивши хіротонію І.Борецького у Києві⁵⁷.

Тим часом, як зазначалося, у протестації І.Борецького та православних владик від 25 травня 1621 р. названо серед незгодних архієреїв єпископа пінського і туровського. Якщо зважити на вірогідність пропуску імені цього єпископа в тексті документа, а також те, що публічна згадка про нього з'явилася вже по виїзді патріарха Феофана з України, то у цьому можна вбачати вказівку на якусь незручність для нововисвячених церковних ієрархів питання про заповнення вакансії на пінсько-туровській єпископській кафедрі. Причому, це питання, напевне, мало бути принципово вирішене вже під час київських висвячень патріарха Феофана в період від 27 серпня до 10 вересня 1620 р.

Не виключено, що така пізня і без категоричної визначеності згадка про єпископа пінського і туровського пояснювалася тим, що в оточенні І.Борецького зважали на атмосферу підозрілості щодо візиту єрусалимського патріарха в Україну, яку нагнітали представники уніатської та урядової сторін. Тому-то православні діячі й не хотіли загострювати увагу на «чужинстві» призначеного на високий церковний пост у Речі Посполитій грецького стагонського єпископа Аврамія (попри те, що він здавна займався пастирською діяльністю в Україні, не маючи, утім, ніякої офіційно закріпленої дієцезії у Київській митрополії). Можливо, через це й патріарх Феофан обійшов мовчанкою питання про православне пінське і туровське єпископство у своїй грамоті до всіх християн східного обряду Речі Посполитої від 1620 р.

Обряд висвячення в архієрейський сан

У джерелах збереглися деякі відомості про висвячення церковних ієрархів, що його патріарх Феофан провів у церкві Києво-Братського монастиря. Єрусалимському предстоятелю асистували екзарх константинопольського патріарха Арсеній, болгарський софійський митрополит Неофіт, грецький стагонський єпископ Аврамій⁵⁸. Феофан залучав до хіротонії також новопоставлених архієреїв – претендентів на єпископський сан, що чекали своєї черги. При висвяченні не спостерігалось велелюддя. Як і не було пишного церемоніалу. Усе відбувалося вночі з дотриманням суворої конспіративності.

Рукопокладення у сан церковних ієрархів бачив на власні очі ректор Київської братської школи К.Сакович. Його спогади про це характеризуються емоційністю та колоритними деталями. Щоправда, він не уникнув тенденційного утрирування та уїдливого сарказму. Така особливість авторського стилю К.Саковича мала логічне пояснення. До цієї теми він звернувся з метою критики православного церковного богослужіння, оскільки на той час зрікся обряду східного християнства. Ця обставина, звісно, анітрохи не применшує джерельної цінності зробленої ним у творі «Epanorthosis albo perspectiwa» («Епанортосіс або перспектива»; Краків, 1642 р.) замальовки подій, що розгорталися нічної пори у братській церкві в Києві на рубежі літа й осені 1620 р.: «Коли єрусалимський патріарх (якщо ним [справді] був) Феофан висвячував у братській церкві козацьких владик і псевдомитрополита Борецького, у нього була чи не шепотінням [...] читана літургія, бо раді були, щоби не тільки людина, а й муха не чула їхньої літургії, через що [позакривали] вікна не тільки віконницями, а й позавішували килимками»⁵⁹.

Відповідь на ці закиди дав у творі «*Litos albo kamień*» («Літос або камінь»; 1644 р.) київський православний митрополит Петро Могила (або хтось із його найближчого оточення)⁶⁰. Спростовуючи тезу К.Саковича, що патріарх Феофан «відправляв не тільки читану, а й шептану літургію», автор праці «*Litos albo kamień*» стверджував: «То неправда, бо хоча вікна і були зачинені, [та це було зроблено] задля того, щоби люди, побачивши світло, не тиснулися до церкви, через це [й] тихо співав згідно із грецьким звичаєм один патріарший півчий на ім'я Габріел, чернецький священник»⁶¹. Із цієї відповіді випливає, що П.Могила фактично підтвердив справедливості повідомлення К.Саковича про висвячення ерусалимським патріархом митрополита і деяких єпископів у нічний час та з особливими заходами секретності у церкві Київського братства.

Зрозуміло, що організатори відновлення православної церковної ієрархії вдалися до таких запобіжних заходів із тим, щоб убезпечити себе від можливих неприємних несподіванок та перешкод. Водночас до цього патріарху ніхто не заважав, приміром, бувати у різних церквах та обителях, відправляти урочисте богослужіння на Великдень в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря або брати участь у церемонії встановлення хреста біля братської церкви Богоявлення-Благовіщення.

Загалом Київ на той час був чи не найбезпечнішим містом у Речі Посполитій для православного духовництва. До того ж, присутність тут рішуче налаштованих козаків явно надавала впевненості учасникам руху за конфесійну свободу православних. Через це видається очевидним, що секретність хіротонії архієреїв була зумовлена насамперед тим, щоб по завершенні святительської місії Феофана дати йому можливість безпечно виїхати за кордон. Тоді, як у цьому ніхто не міг мати впевненості, якщо б про відновлення ієрархії православної церкви в Україні та Білорусії раніше часу дізналися у Варшаві.

Залишення патріархом Феофаном України. В'їзд митрополита Іова Борецького до Києва

Невдовзі по прибутті з Московії до Києва патріарх Феофан почав клопотатися перед урядом про дозвіл на повернення до Єрусалима через територію Речі Посполитої. Очевидно вже у червні 1620 р. він відправив із відповідним завданням своїх ченців до короля. Пізніше ерусалимський предстоятель надіслав у цій справі листи до коронного конюшого Криштофа Збаразького, коронного підканцлера, а також луцького католицького єпископа Анджея Липського. Такі офіційні контакти патріарха Феофана з представниками державної влади виявилися плідними. 30 липня Сигізмунд III звернувся з універсалом до української шляхти. У ньому повідомлялося, що королівському комірнику Щ.Почановському доручено супроводжувати патріарха Феофана «із Києва до Кам'янця, а звідти, якщо виникне потреба – далі». Король наказував сприяти Щ.Почановському при виконанні доручення, а також належно шанувати патріарха як «поштивого чоловіка». 1 серпня Сигізмунд III написав листа до Феофана, яким гарантував йому безпеку проїзду⁶².

Отримавши це королівське послання, а також обнадійливі письмові відповіді від К.Збаразького та А.Липського, ерусалимський патріарх міг зітхнути з полегшенням. Утім, заспокоюватися йому було зарано. По завершенні хіротонії Феофану залишалося сподіватися хіба що на те, що до від'їзду його за кордон про це не дізнаються у Варшаві. Зволікати він не став, і

13 вересня після недовгих зборів вирушив із Києва разом зі своїм почтом та невідступним політичним наглядцем Щ.Почановським. Для охорони Феофана гетьман Я.Бородавка послав козаків на чолі з полковником Богданом Кизимом.

Доїхавши до Білої Церкви, подорожні зупинилися. 17 вересня (7 вересня за ст.ст.) Феофан надіслав із цього міста патріаршу благословенну грамоту православним мешканцям Львова⁶³. Судячи з усього, його затримку в Білій Церкві спричинило не так написання послання до львів'ян, як потреба з'ясувати, наскільки безпечний шлях через Молдавію, адже там набирало обертів турецько-польське воєнне зіткнення. Тривожні провісники майбутньої поразки військ Речі Посполитої у Цецорській битві зримо проявилися, зокрема, 20 вересня, коли жовніри почали дезертирувати. Так само чинили і союзники-молдавани, якими командував господар Каспар Граціані⁶⁴.

Чутки про «нещасливий поворот війни у Волощині» швидко долетіли до Білої Церкви. Патріарх не став спокушати долю і разом зі своїми найближчими супутниками та козацьким ескортом повернув назад до Києва. Тим часом Щ.Почановський не захотів повертатися і поїхав до Сигізмунда III⁶⁵. Невідомо, чим керувався королівський комірник, залишаючи свого піднаглядного – єрусалимського патріарха*. Він мав усвідомлювати, що не виконав наказу (королівський універсал від 1 липня 1620 р.) якомога швидше перепровадити патріарха Феофана з Києва до Кам'янця⁶⁶. Водночас Щ.Почановський, напевне, розумів, що через воєнну загрозу на кордонах із Молдавією виманити найближчим часом патріарха з Києва не вдасться. Можливо, це і спонукало королівського комірника особисто дати пояснення Сигізмундові III – тим паче, що його відтепер виправдовував «нещасливий поворот війни у Волощині».

Невдалий від'їзд патріарха Феофана з Києва в історіографії тлумачився як такий, що передував хіротонії православних архієреїв. Приміром, П.Жукович виходив із того, що, повернувшись під тиском обставин від Білої Церкви до Києва, єрусалимський предстоятель дізнався про поразку війська Речі Посполитої у Цецорській битві (7 жовтня 1620 р.). Ця звістка чомусь надихнула його і додала рішучості: 16 жовтня він висвятив І.Копинського, 19 жовтня – І.Борецького, а дещо пізніше – М.Смотрицького. Щоправда, в іншому місці своєї праці П.Жукович змушений був визнати, що перші три хіротонії відбулися до битви⁶⁷.

М.Грушевський розглядав подорож патріарха Феофана за маршрутом Київ – Біла Церква – Київ як блискуче задуману та здійснену комбінацію. Причому, єдине, що мали на меті її організатори, – це спровадити Щ.Почановського з Києва, щоби дати можливість патріархові розпочати висвячення православних архієреїв. На думку історика, Феофан тільки зробив вигляд, що повертається до Єрусалима, і вже невдовзі після «фаль-

* І.Борецький стверджував, що Щ.Почановський перебував при патріархові Феофані «більш, як півроку» (*Borzecki J. i in. Protestacja i pobożna justyfikacja. 28.IV.(8.V).1621* (у кн.: Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып.3. – Приложение. – С.143)). Якщо королівський комірник уперше зустрівся з єрусалимським патріархом під час приїзду того із Москви до Києва 25 березня 1620 р., а розстався з ним десь у 20-х числах вересня, то цей проміжок часу дійсно становить близько півроку. Якщо ж підрахунок вести з того моменту, коли Щ.Почановський прибув до Києва, маючи секретне доручення від С.Жолкевського (близько 13 травня), то їх вимушене сусідство тривало трохи більше 4,5 міс.

старту» під пристойним приводом воєнної небезпеки на молдавському прикордонні повернувся від Білої Церкви до Києва, заразом успішно спекавшись надокучливого королівського комірника. По своєму поверненні єрусалимський патріарх, «не маючи над собою королівського ока, приступив до посвячення владик»⁶⁸.

Із цієї пояснювальної схеми залишається незрозумілим, як можна було, по-перше, наперед і безпомилково спланувати щось подібне; по-друге, чому організатори «фальстарту» так необачно узалежнювали справу відновлення православної церковної ієрархії від цієї непевної й ризикованої авантюри. Адже до зриву їхнього плану міг призвести, наприклад, інший сценарій розвитку подій на цецорських полях (а це явно не залежало від бажання тих, хто мав би стояти за організацією удаваного повернення патріарха Феофана до Єрусалима). Незрозуміло також, чому Ш.Почановський конче мусив так однозначно реагувати на несприятливий для Речі Посполитої поворот у Цецорській битві. Тобто, їхати до короля, забувши про свою таємну місію політичного наглядача за патріархом. Урешті, ніщо не заважало королівському комірникові повернутися разом з усіма до Києва. Як можна переконатися, попри оригінальність зазначеної версії М.Грушевського, її прийняти не можна.

Друга спроба повернутися до Єрусалима була для патріарха Феофана успішнішою, принаймні під час його подорожі українськими землями. Як свідчив І.Борецький, по висвяченні православного митрополита та єпископів «славний і чесний рицарський муж пан Петро Конашевич Сагайдачний, перед тим гетьман, а на той час полковник, котрому, як і іншим полковникам, від гетьмана славного пана Якова Неродича Бородавки і від усього Війська Запорізького було доручено, вибравши безпечний час від татар і від розбійників, з Трахтемирова святого отця патріарха та його братію взявши, випровадив до Сорок»⁶⁹.

Цьому повідомленню про повернення єрусалимського патріарха у супроводі козаків полковника П.Сагайдачного за маршрутом Трахтемирів – Сороки є підстави довіряти. Адже його автор, І.Борецький, вочевидь був серед тих, хто проводжав Феофана аж до молдавського кордону. Цей факт так чи інакше відобразився на сторінках літопису Густинського монастиря⁷⁰.

Отже, патріарх повертався додому під надійною охороною і мав нагоду переконатися в тому, з якою великою шаною ставляться до нього православні в Україні. Не був винятком і його прийом у м.Животів (поблизу сучасного м.Оратова Вінницької обл.), що належало князеві Стефанові Четвертинському. 13 лютого 1621 р. назустріч єрусалимському патріарху виїхав сам князь із численним кінним ескортом. Місцеве православне духовництво з хрестами пішки вийшло зустріти іменитого гостя, провівши його до Животівського замку. На третій день по приїзді у Животів Феофан продовжив свою подорож, відтак «там чесно відправивши, тільки віддали [патріарха] волохам»⁷¹.

Судячи з усього, десь у 20-х числах лютого єрусалимський патріарх уже був у Сороках. Подальша його подорож аж ніяк не була швидкою, так само, як і щасливою. Згідно з даними польського агента, котрий збирав відомості про військові сили Османа II в пониззі Дунаю, турецький воєначальник Гусейн-паша послав своїх людей схопити Феофана. Очевидно, цей наказ він віддав у другій половині квітня, або ж близько 10 травня. Польський вивідувач запевняв, що у цей час на власні очі у районі Кілії чи Ізмаїла бачив трагедію єрусалимських подорожніх: Гусейн-паша пограбував геть усе, що було у патріарха Феофана, його самого «не знати куди подів», а ченців, які того

супроводжували – звелів повісити⁷². Як можна перекоонатися з цієї наперед спланованої представником турецької влади жорстокої розправи над єрусалимським предстоятелем, звинувачення на його адресу з боку уніатських кіл та державної влади Речі Посполитої в тому, що він – турецький шпигун, були цілком безпідставними.

Єрусалимський патріарх Феофан, який висвятив православних архієреїв Київської митрополії, заслужив вдячність і шанування православних. Виявом поваги до нього та безумовним визнанням пастирського авторитету стало написання олійного портрета Феофана (вочевидь, у Києві). Якщо взяти до уваги конкретно-історичні обставини, пов'язані з його пастирською діяльністю на території України, то цей портрет постав як певна метафора, своєрідне відображення тріумфу, яким на той час увінчалася боротьба християн східного обряду за свою конфесійну свободу. Через декілька десятиліть після відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії Київської митрополії портрет єрусалимського патріарха Феофана бачив П.Алепський (1656 р.) у митрополичих покоях на території Софійського собору у Києві. У своєму щоденнику він навів його короткий опис, зазначивши, що створення портретів патріархів східної церкви, які відвідували Україну, відображало глибоку шану до них місцевих православних, котрі воліли назавжди зберегти пам'ять про їх пастирську діяльність⁷³.

Що ж до П.Сагайдачного, І.Борецького і численного почту з козаків та православних, які на правому березі Дністра передали патріарха Феофана молдаванам, то вони, звісно, не підозрювали, в яку халепу він згодом потрапить. Отож українські проводирі єрусалимського предстоятеля з почуттям виконаного обов'язку вирушили додому. Є дані про те, що випровадивши Феофана за Дністер, П.Сагайдачний та кільканадцять сотень козаків, які були з ним, повернулися «на своє місце»⁷⁴. Козацький полковник зі своїми людьми вочевидь подався на Запорозжя, де на нього чекали нагальні справи, адже 28 лютого туди прибув королівський посланець Б.Обалковський для переговорів про участь козацького війська у війні з турками⁷⁵.

Не виключено, що разом із П.Сагайдачним поїхав також І.Борецький, щоб узгодити із запорожцями план політичних дій щодо офіційного визнання державною владою висвяченої патріархом Феофаном церковної ієрархії. На таку думку нашттовхує, зокрема, той факт, що вже у перші дні березня він заявляв про досягнення порозуміння щодо цього питання із запорожцями (конкретніше про це йтиметься далі). Судячи з усього, київський митрополит попередньо обговорив питання про легітимацію православних церковних ієрархів зі своїм супутником по подорожі до Дністра – Петром Сагайдачним.

Повертаючись після зазначених політичних консультацій до Києва у супроводі близько двох сотень запорожців, І.Борецький, напевне, обмірковував результати святительської місії патріарха Феофана в Україні, яка стала важливою віхою в історії православної церкви на теренах Речі Посполитої. Він, безперечно, усвідомлював, що особисто перед ним стоїть вельми важке завдання реально оновити церковне життя у Київській митрополії, долаючи опір уніатських ієрархів, яких підтримував уряд.

Отож І.Борецький вирішив надати своєму поверненню до Києва особливої політичної значущості, перетворивши його на церемоніальне дійство, покликане утвердити владу київського православного митрополита та єпископів. Відтак уже в дорозі він узявся за перо і написав про своє рішення врочисто в'їхати у Київ тамтешньому війту (на цьому уряді в той час був Федір Ходика)⁷⁶. Гонець від І.Борецького прибув до помешкання Ф.Ходики, очевидно, близько 7 березня, уночі. Прочитавши листа київського митрополита, війт

збентежився, оскільки не знав, що робити і «як його (І.Борецького – П.С.) прийняти». Через це терміново по пораду він звернувся до авторитетної для себе особи, очевидно якогось замкового урядника. Посланець Ф.Ходики завітав до цього радника о четвертій ранку та передав йому оригінал листа І.Борецького, адресований київському війтові. Завдяки цій обставині до наших днів дійшло повідомлення про згаданий лист, якого І.Борецький власноручно – «слово від слова, з власним підписом своєї руки» – написав до Ф.Ходики. Невідомий нам на ім'я консультант війта насторожено і не надто приязно загально охарактеризував зазначене послання київського митрополита у своєму листі до якогось адресата від 11 березня 1621 р. Він описав також церемонію в'їзду митрополита до Києва.

Як впливає з цього джерела, у листі І.Борецького до київського війта містилися якісь погрози міщанам, через що вони, начебто «побоюючись ще більших погроз», вийшли зустрічати православного митрополита. Церемонія розпочалася біля Золотих воріт, які для духовного тріумфатора – І.Борецького, і тих, хто вийшов його вітати, вочевидь символізували велич та славу княжого Києва (подібну тріумфальну зустріч буде повторено 1648 р., коли кияни врочисто зустрічатимуть гетьмана Богдана Хмельницького, який в'їжджатиме у місто). Відомо, що згідно із середньовічними уявленнями, урочистий в'їзд до столиці сприймався як легітимація набутої влади.

Під Золотими воротами зібралося кілька сотень міщан, а також близько десятка православних священиків. І.Борецький постав перед ними у пишних митрополичих шатах. Натовп вітав його з якнайбільшою урочистістю та почестями («вітали згідно звичаю сит тахіма сегемоніа»). У своїй промові перед присутніми митрополит, зокрема, закликав молитися за короля. Від Золотих воріт процесія рушила до Софійського собору. Попереду І.Борецького у церемоніальному строю їхали 150 запорозьких вершників, а за ним марширували близько 50 козаків із мушкетами. Перед Софією зупинилися. Митрополит «відправив якісь церемонії» і всі рушили до Михайлівського собору, де на нього вже чекали близько півтори тисячі простолюду. Звідти процесія, що помітно збільшилася, попрямувала на Поділ – до розташованої на ринку мурованої церкви.

У цьому храмі І.Борецький разом із дванадцятьма священиками відправив літургію, а потім з амвону виголосив проповідь, заявивши, що є митрополитом насамперед за Божою волею, а також «за згодою всіх святих патріархів, які більше не захотіли мати християнство у тому відступництві». Відтак І.Борецький піддав анафемі «цих відщепенців» (уніатських ієрархів) і під загрозою церковного прокляття заборонив усім православним визнавати їх за своїх духовних зверхників. Натомість назвав правдивих церковних ієрархів, яких потрібно шанувати і в усьому слухатися – передусім себе, а також православних владик, висвячених та поставлених на єпископські кафедри єрусалимським патріархом Феофаном.

Кінцевим пунктом, куди церемоніально провели київського митрополита, стала церква Братського монастиря. Тут І.Борецький «фундував свою юрисдикцію», а також зробив важливу політичну заяву, що він, згідно з волею козаків Війська Запорозького, нині звернеться до короля з проханням про конфірмацію (затвердження) у статусі митрополита. Причому, якщо король його конфірмає, то Військо Запорозьке готове надати послугу йому та Речі Посполитій, іншими словами, запорожці виступлять на війну проти турків (звідси впливало, що без легалізації нововисвяченої православної ієрархії державна влада не отримає воєнної допомоги від козаків). І.Борецький уважав за потрібне також жорстко заявити, що якщо «не буде

в цьому ласки» короля, то «доведеться повідбирати маєтності, що належать митрополиту», тобто насильно оволодіти митрополичими добрими, які перебувають у руках уніатів. Тогочасну конфесійну атмосферу в Києві доповнює такий виразний штрих: жоден чернець Києво-Печерського та Микільського монастирів не вийшов зустрічати І.Борецького, не бажаючи визнавати його духовну владу⁷⁷.

Як можна переконатися, по відбутті єрусалимського патріарха з України І.Борецький здійснив акт публічного утвердження своєї влади як митрополита. Причому під час урочистого церемоніалу в'їзду новопоставленого владики до столиці своєї митрополії було використано своєрідну символіку княжої влади та церкви Київської Русі, свідченням чого стали помпезне вітання біля Золотих воріт, церемоніальне дійство під Софійським собором та зустріч із народом біля Михайлівського собору. Було задіяно також символіку оборони церкви православним воїнством, уособленням чого стала почесна варта із запорожців, котрі взяли участь у церемоніальній ході. Не виключено, що за літургією у церкві на Подолі, в якій взяло участь саме дванадцять священників, криється певна біблійна алюзія. Упадає у вічі, що І.Борецький уважав за потрібне наголосити, що здійснене єрусалимським патріархом Феофаном висвячення відбулося за Божою волею та згодою вселенських патріархів, а також що нововисвячених церковних ієрархів рішуче підтримує Військо Запорозьке. Немає сумніву, що І.Борецький удався до такого сценарію свого в'їзду до Києва не в останню чергу через те, аби надати більшій легітимності своїй владі за умов її невизнання з боку офіційної Варшави.

Загалом є всі підстави вважати відновлення патріархом Феофаном церковної ієрархії визначною подією у церковно-релігійному та політичному житті тогочасної України. Завдяки цьому не тільки зміцнилася організаційна структура церкви, а й відбулася консолідація руху за конфесійну свободу християн східного обряду. Відновлення єрусалимським патріархом церковної ієрархії вочевидь дало величезний заряд оптимізму для тих, хто боровся за цю справу, наростивши та закріпивши компонент національного в їх самосвідомості.

¹ Макарий. История русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.246–247, 249.

² Сакович К. Вършѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1888. – Вып.1. Приложения. – С.30–31.

³ Verificatia niewinności, 5.IV.1621 // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР) – К., 1887. – Т.7. – Ч.1. – С.279–344; Verificatia niewinności, 16.VI.1621 (Vilno) // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського (далі – НБУ). – Відділ стародруків. – R 1743 (3).

⁴ Verificatia niewinności, 5.IV.1621. – С.317.

⁵ С.Жолкевський до Т.Замойського, 23.VII.1620. – С.145–146.

⁶ Універсал С.Жолкевського до київського війта і радців, 5.V.1620 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem. – Lwów, 1861. – С.369; Універсал С.Жолкевського до волинських і подільських українних обивателів, 5.V.1620 // Ibid. – С.370.

⁷ Borzecki J. i in. Protestacja i pobożna justifikacja. 28.IV.(8.V).1621 (див.: Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып.3. – Приложение. – С.140).

⁸ Там же. – С.146.

⁹ Грамота єрусалимського патріарха Феофана до православних, 13(23). VIII.1620 // Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т.1. Приложения. – С.256–258.

¹⁰ Там же. – С.259, прим.

- ¹¹ Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.152, прим.30.
- ¹² Грамота ерусалимського патріарха Феофана до православних, 13(23). VIII.1620. – С.257.
- ¹³ Жукович П.Н. Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – Вып.3. – С.119.
- ¹⁴ Verificatia niewinności, 5.IV.1621. – С.287–288.
- ¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С.436–437.
- ¹⁶ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.47–48, прим.1.
- ¹⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.232.
- ¹⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.211.
- ¹⁹ Яковенко Н.М. Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я // Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – Т.2. – С.524.
- ²⁰ Плохий С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С.152–155.
- ²¹ Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С.135.
- ²² Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006. – С.35.
- ²³ Див., наприклад: Chodynicki K. Kosciół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – Warszawa, 1934. – S.429. Ф.Суvara схилився до того, що ерусалимський патріарх Феофан уже у другій половині 1619–1620 рр. під час свого перебування у Москві діяв спільно з московським патріархом Філаретом у справі залучення запорозьких козаків до відновлення православної церковної ієрархії у Речі Посполитій. Причому, історик не виключав, що подальші плани цих діячів могли полягати у підбурюванні козаків проти уряду під час нападу на країну турків. Ф.Суvara зазначав, що ерусалимський патріарх не наважився б на хіротонію, якби Цецорська битва виявилася переможною для Речі Посполитої (Suvara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – S.77–80). Тим часом Я.Петшак припускає, що патріарх Феофан, вірогідно під впливом звістки про цецорську поразку, відклав свій від'їзд до Константинополя (?) і під тиском П.Сагайдачного висвятив спочатку на київського митрополита Іова Борецького, а пізніше – православних єпископів. Спираючись на інформацію листа київського підвоєводи Федора Ємця до київського воєводи Томаша Замоїського від 20 листопада 1620 р., історик зазначав, що православні вирішили оголосити про ці висвячення по завершенню сейму, щоб уникнути негативної реакції (Pietrzak J. Po Secore i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.119–120).
- ²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648–1676). – К., 1999. – С.46.
- ²⁵ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С.63, 83.
- ²⁶ Лѣтописецъ о первомъ зачатїи и созданїи сѣяа обители мнѣря густинского, сѣяа живоначалныя троицы, храма общежителного // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1848. – №8. – С.1–38.
- ²⁷ Макарий. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.242, прим.184.
- ²⁸ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.47–48, прим.1.
- ²⁹ Лѣтописецъ о первомъ зачатїи и созданїи сѣяа обители мнѣря густинского, сѣяа живоначалныя троицы, храма общежителного. – С.12.
- ³⁰ Там же. – С.14.
- ³¹ Там же. – С.13.
- ³² Там же. – С.15.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. – С.11–12.
- ³⁵ Verificatia niewinności, 5.IV.1621. – С.340.
- ³⁶ Лѣтописецъ о первомъ зачатїи и созданїи сѣяа обители мнѣря густинского, сѣяа живоначалныя троицы, храма общежителного. – С.16.

- ³⁷ Грамота єрусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620 // Архив ЮЗР. – К., 1872. – Т.5. – Ч.1. – С.9.
- ³⁸ Див., наприклад: *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.264; *Грушевський М.* Указ. праця. – Т.7. – С.450.
- ³⁹ Лѣтописци Волыни и Оукраны // Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.І.2168. – Арк.119–119 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.119.
- ⁴¹ Там само. – Арк.119–119 зв.
- ⁴² *Iustificacia niewinności* // Архив ЮЗР. – К., 1887. – Т.7. – Ч.1. – С.520.
- ⁴³ *Verificatia niewinności*, 16.VI.1621. – S.28.
- ⁴⁴ *Ibid.* – S.307.
- ⁴⁵ Грамота єрусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620. – С.4, 7.
- ⁴⁶ Там само. – С.3.
- ⁴⁷ Пам'ять нашим послам М.Жмайлу, Павлу з Десни, С.Богущу та іншим, про що мають дуже ретельно домовлятися з його королівською милістю, березень 1620 // *Archivum Główne Akt Dawnych*. – *Archiwum Radziwiłłów* (далі – AGAD. – AR.). – Dz.II. – Rkps. №741. – S.1.
- ⁴⁸ Протестація І.Борецького та інших, 15(25).V.1621 // AGAD. – AR. – Dz.I. – Rkps. №800. – S.1.
- ⁴⁹ *Verificatia niewinności*, 16.VI.1621. – S.46.
- ⁵⁰ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.250, прим.193.
- ⁵¹ Там же. – С.263, прим.207.
- ⁵² І.Борецький до Михайла Федоровича та патріарха Філарета, 1(10).IX.1624 // *Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т.* – Москва, 1953. – Т.1. – С.49.
- ⁵³ *Пронштейн А.П., Кияшко В.Я.* Хронология. – Москва, 1981. – С.110.
- ⁵⁴ Члени Київського церковного братства до І.Грамотіна, 10(20).IV.1625 // *Воссоединение Украины с Россией...* – С.54.
- ⁵⁵ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.157.
- ⁵⁶ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.262; *Мицько І.З.* Указ. праця. – С.81.
- ⁵⁷ *Шахматов А.А.* Предисловие. Ипатьевская летопись, 2-е изд. // *Полное собрание русских летописей*. – Москва, 2001. – Т.2. – С.ХІІІ.
- ⁵⁸ Грамота єрусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620. – С.3.
- ⁵⁹ Цит. за: *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. Приложения. – С.259, прим.
- ⁶⁰ *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVIII ст.). – К., 1990. – С.365.
- ⁶¹ *Litos albo kamień* (Kijów, 1644) // НБУ. – Відділ стародруків. – Ін.594. – S.91.
- ⁶² К.Збаразький до єрусалимського патріарха Феофана, 22.VI.1620 // *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.294; Універсал Сигізмунда III до української шляхти, 30.VII.1620 // *Ibid.* – С.293; Універсал Сигізмунда III єрусалимському патріарху Феофану, 1.VIII.1620 // *Ibid.* – С.291–292; А.Липський до єрусалимського патріарха Феофана, 1.VIII.1620 // *Ibid.* – С.294.
- ⁶³ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.249.
- ⁶⁴ С.Жолкевський до Сигізмунда III, 24.IX.1620 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem*. – S.379–381.
- ⁶⁵ *Borzecki J. i in.* Protestacja i pobożna jusificatja. 28.IV.(8.V).1621. – С.141.
- ⁶⁶ Відкритий універсал (паспорт) Сигізмунда III королівському комірнику Щ.Почановському, 1.VII.1620 // *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.292.
- ⁶⁷ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.43, 47–48, прим.1.
- ⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.7. – С.436.
- ⁶⁹ *Borzecki J. i in.* Protestacja i pobożna jusificatja. 28.IV.(8.V).1621. – С.142.
- ⁷⁰ Лѣтописецъ о первомъ зачатїи и созданїи сѣтя обители мнѣря густинского, сѣтя живоначалныя троїцы, храма общежителного. – С.15–16.
- ⁷¹ *Шахматов А.А.* Указ. соч. – С.ХІІІ.
- ⁷² Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621 // *Biblioteka Raczyńskich* (Poznań) (далі – *Biblioteka Racz.*). – Rkps. №2. – S.841–842.

⁷³ Халєбський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник. – К., 2008. – С.229.

⁷⁴ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Rac. – Rkps. №2. – S.817.

⁷⁵ Я.Бородавка до Сигізмунда III, 7(17?).III.1621 // Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Mapra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.438–439.

⁷⁶ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2. – С.29.

⁷⁷ Невідомий із Києва про в'їзд до міста І.Борецького, 11.III.1621 // Biblioteka Rac. – №2. – S.818–819.

The article discusses the issue of chronology and specific historical circumstances of Kyiv Metropolis Orthodox Church bishops ordination by Jerusalem Patriarch Theophanes in 1620. This event will be 390 years in 2010 and established that it had taken place in the distance between 25th of August and 10th of September (15th of August and 31th August in the old style) in 1620.

В.П.Кононенко*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ПАВЛА ПОЛУБОТКА: ОБСТОЮВАННЯ ТРАДИЦІЇ «МОДЕРНІЗАЦІЙНОЮ» РИТОРИКОЮ (до 350-річчя Павла Полуботка)

Статтю присвячено недостатньо дослідженому аспекту модернізації суспільно-політичної свідомості на периферії європейської цивілізації та ранньокapіталістичної економіки, що розглядається крізь призму інтелектуальної біографії українського наказного гетьмана П.Полуботка. Ви-світлюються його спроби підлаштувати традиційне суспільно-політичне життя Гетьманщини під нові умови модернізованої Петром I Московської держави/Російської імперії.

Виникнення та розвиток ранньокapіталістичної економіки стали головним рушієм модернізації як західноєвропейських країн, так і їх сусідів. Проте у «центрі» ранньокapіталістичного господарства виробничі відносини еволюціонували (наприклад, з'явився ринок вільних робочих рук), а на його «периферії» часто відбувалася іневолюція («друге закріпачення» селян на схід від р. Ельби чи розвиток рабства у країнах Північної та Південної Америки). Центри таких, за Ф.Броделем, «світів-економік» завжди несуть нові господарські моделі, а периферії постійно їх наздоганяють чи модернізуються¹. У тодішній християнській Європі до периферії належали країни Центральної та Східної Європи, які поступово почали входити в орбіту західноєвропейської модернізації. Українські землі були втягнуті у цей процес із кінця XVI ст. Головними причинами цього стало входження країн Центральної Європи у фазу ранньокapіталістичної економіки та конфесіалізація спільнот цього макрорегіону. Різні аспекти модернізації українських земель досліджувалися не тільки окремими істориками, але й цілими історіографічними напрямками та школами. Проте дослідники, які вивчали модернізаційні зміни, мимоволі зводили сукупність історичних фактів до спільного знаменника під назвою «прогрес». Тому аргументація реформ із посиланням на цінності се-

* Кононенко Василь Петрович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.